

Heeft "Het Kapitaal" nog toekomst?

Willy Coolsaet

1. Marx I versus Marx II

Als men ons zou vragen of het marxisme nog actueel is, dan zouden we zonder enige aarzeling met ja antwoorden, als men tenminste onder marxisme een bepaalde lectuur van het hoofdwerk van Marx, *Het Kapitaal deel I*, zou verstaan, een interpretatie namelijk waarbij het kapitalisme als *produceren* om te produceren geduid wordt. Het is zelfs zo dat deze lezing van *Het Kapitaal* nog op een vruchtbare toeëigening wacht. Dat dit, jammer genoeg, het geval is, heeft toch met Marx zelf te maken, al steunt onze interpretatie op Marx zelf en is ze niet zo maar een *Hineininterpretierung*. Marx is immers dubbelzinnig, en het is zijn eigen ambivalente houding die de toeigening van de idee van het kapitalisme als *produktie ter wille van de produktie* zo moeilijk maakt, laat dan de idee zijn eigenste werk zijn.

Om deze moeilijkheid aanschouwelijk te maken, hebben we het onderscheid gemaakt (1) tussen een Marx I en een Marx II. Het is niet chronologisch. Het heeft niets te maken met een vroege en een rijpe Marx (à la Althusser bijvoorbeeld). Het onderscheid doorkruist alle teksten van Marx. De Marx I is deze van de analyse van het kapitaal als *produceren om te produceren*. De Marx II is de Marx die, ondanks zijn analyse van het kapitaal als een doellose, zinloze accumulatiemachine, als *produktie ter wille van de produktie*, als *meerwaardevorming* en niets meer, als zinloze *doel-middelverdraaiing* waarvan weinig heil voor een socialistische en humane maatschappij te verwachten is, dit *kapitaal* toch zijn vertrouwen schenkt, en wel als noodzakelijke fase, als doorgang tot een toekomstige socialistische maatschappij. Het kapitalisme ontwikkelt volgens Marx II immers een reusachtig productieapparaat dat de schaarste moet overwinnen en dat daarom door het socialisme zal worden overgenomen en gekoesterd. Om zijn geloof in het kapitaal te kunnen handhaven, maakt Marx gebruik van *dialectiek* en plaatst hij het kapitalisme in een *historisch-materialistisch* kader. Het is deze Marx II die het ons lastig maakt om het *produceren om te produceren* werkelijke centraal te stellen (2).

We willen hier hoofdzakelijk de visie van Marx op het *produceren om te produceren* schetsen. We doen dit vooreerst vanuit enkele citaten uit een tekst van Marx over *produktieve en onproduktieve arbeid* in *Theorien über den Mehrwert* (MEW 26.1 blz. 365-366), daterend uit 1863, de periode waarin Marx naar een plan voor zijn hoofdwerk op zoek was. Hierin toont Marx aan dat *produktieve arbeid* (in het kapitalisme) en *arbeid die meerwaarde produceert*, synoniem zijn. Deze arbeid heeft daarom in principe niets te maken met *gebruikswaarden*, met *zinnolheid* - wat impliceert dat hij voor een toekomstig socialisme ook niet geschikt kan zijn (dat laatste zegt Marx niet zelf, maar het is de logische consequentie van zijn uiteenzetting). De *produktieve arbeid* die Marx beschrijft, is daarom intrinsiek een *verdraaide* activiteit. De gebruikswaarden worden ondergeschikt gemaakt aan de ruilwaarden. De zinvolle arbeid wordt gedegradeerd tot abstract-fysiologische arbeid. De motor is het winstbejag, de verrijkgingsdrang, het eindeloze accumuleren. De economie reproduceert in toenemende mate maatschappelijke verhoudingen die minder en minder de toeigening van gebruikswaarden kunnen verzekeren.

Marx' uiteenzetting over produktieve en onproduktieve arbeid is onze aanloop naar de beschrijving, in zijn hoofdwerk, van het *kapitaal* als *produktie ter wille van de produktie*. Hierin zet Marx zeer helder uiteen dat het kapitalisme een drievoudige *doel-middelverdraaiing* is. Marx heeft het: 1. over de omkering van gebruikswaarde en ruilwaarde, 2. over de omkering van de circulatievorm waar-geld-waar in geld-waar-geld, en 3. over de meest fundamentele omkering van alle, de omkering van de doelgerichte, nuttige arbeid in abstract-fysiologische arbeid. We kunnen de omkering samenvatten als *produceren om te produceren*.

Maar zoals gezegd, een en ander blijft bij Marx zelf onduidelijk. Zijn geloof in het kapitalisme en in de geschiedenis, doet hem naar *dialectiek* grijpen. Ten onrechte, want die kan zijn analyse van het kapitaal als *produktie ter wille van de produktie* niet ongedaan maken. Het is veeleer omgekeerd. Deze laatste brengt een onoplosbare spanning in Marx' denken. Als we eenmaal op de spanning attent gemaakt zijn, zijn we verplicht tot het maken van een keuze, om de manifeste inconsistentie te elimineren. *Wij* althans kiezen voor Marx 1, tegen de dialectische oplossing.

2. *Producersen om te producersen*

Maar geven we eerst een algemene typering van het kapitalisme. Hoe beschrijft Marx T het kapitalisme (het *kapitaal*, zegt Marx, want de term *kapitalisme* komt bij Marx niet voor)?

Het is *producersen om te producersen*, zegden we. De formule moet letterlijk opgevat worden. Ze betekent: *producersen om* in de toekomst nog meer *te (kunnen) producersen*, dit is, men besteedt alle aandacht aan de produktie van de *produktiemiddelen*. Het is dus accumulatie van kapitaal als doel op zich, waarbij kapitaal staat voor het geheel van de produktiemiddelen. Natuurlijk dat de kapitalist op deze ontwikkeling zijn hoop stelt. Anders gezegd, het *producersen om te producersen* staat nog in dienst van een "hogere" motief. Dat motief wordt door Marx niet rechtstreeks ter sprake gebracht. De reden is dat hij het zelf bevestigt. Hij zelf verwacht immers van de genoemde ontwikkeling alle heil. Hij verwacht er vooruitgang, algehele ontplooiing, realisatie van de menselijke mogelijkheden van. In de toekomst wel te verstaan - nadat de mensheid eerst door het diepe dal van de kapitalistische accumulatie gegaan is.

Ondertussen echter beschrijft Marx in alle scherpte het *kapitaal* als een heilloze doel-middelverdraaiing (3). Het is, zoals gezegd, verrijksdrift, accumulatie, ontwikkeling van de *Produktivkräfte*. Ze zijn de uitdrukking van een gewilde *doelloosheid*, die trouwens ook in de formule *winstbejag* tot uitdrukking komt. Winst, of geld, is immers op zich "neutraal", het heeft geen kleur en geen geur, het slaat op niets en op alles. Maar men *geloof*t in die *doelloosheid* (die men natuurlijk niet als *dusdanig*, als heilloze verdraaiing dus, onderkent). Ze geeft expressie aan het feit dat de moderne mens op eindeloosheid - van behoeften, van mogelijkheden, van ontwikkeling, enzovoort - uit is, op het steeds nieuwe en andere, op de bevrediging van de behoeften, maar nog meer, op een eindeloosheid van te bevredigen - nieuwe - behoeften. Men produceert dus in feite om te (kunnen) producersen. Men stapelt met andere woorden de produktiemiddelen op, en van een echte of duurzame bevrediging komt weinig in huis. Men creëert dus eindeloos produktiemiddelen, machines, installaties, organisaties, infrastructuren, enz. En men is er eindeloos mee bezig om de consumptie van de mensen en om de mens zelf aan te passen aan de ontwikkeling, die eigenlijk ontwikkeling van de middelen is.

3. *Productieve arbeid en onproductieve arbeid*

3.1. In de tekst over *productieve en onproductieve arbeid* waaruit we nu enkele citaten plukken, zegt Marx ons wat *productieve arbeid* in het kapitalisme is, formule, zegt hij, die "slechts een afkorting" is "voor de gehele verhouding en wijze waarin het arbeidsvermogen (4) in het kapitalistische productieproces voorkomt" (MEW 26.1 blz. 371).

"Slechts arbeid die *zich direct in kapitaal omzet is productief*; dus slechts de arbeid die het variabele kapitaal als variabel poneert en dus $= C + \text{delta } C$ " (MEW 26.1 blz. 369). ($C + \text{delta } C$ betekent kapitaal plus een aangroei ervan, of plus de meerwaarde). Productieve arbeid is dus: "Arbeid die de meerwaarde constitueert of voor het kapitaal als drijvende kracht dient om meerwaarde te constitueren en om zich dus als kapitaal, als *sich verwertender Wert* te constitueren" (MEW 26.1 blz. 369).

Dat is in feite de gehele zaak. Marx beijvert zich om zijn opvatting te staven. We selecteren enkele leerrijke punten, die te maken hebben met het statuut van de gebruikswaarde.

3.2. Marx maakt duidelijk dat productieve arbeid in principe geen verband heeft met de creatie van gebruikswaarden, althans als gebruikswaarden datgene zijn wat we er in de alledaagse praktijk onder verstaan.

"Het resultaat", zegt Marx, "van het kapitalistische productieproces is noch een louter produkt (gebruikswaarde) noch een *waar*, dit is een gebruikswaarde die een bepaalde ruilwaarde heeft" (MEW 26.1 blz. 375).

Het kapitalisme produceert dus volgens Marx niet zondermeer gebruikswaarden. Immers: "Zijn resultaat, zijn produkt, is schepping van *meerwaarde* voor het kapitaal en dus feitelijke *omzetting* van geld of waar in kapitaal, wat ze vóer het productieproces slechts in intentie, op zich, volgens bestemming zijn (5)" (MEW 26.1 blz. 375).

Het kapitalisme creëert dus *meerwaarde*. Marx zegt dat het resultaat de *schepping* van meerwaarde is. Het betekent dat het kapitalisme een *activiteit* is. Ze bestaat er blijkbaar in - we diepen dit punt direct uit - rusteloos, eindeloos, onophoudelijk geld of waar in kapitaal te transformeren. Ze scheidt niet slechts meerwaarde, ze zet geld in kapitaal om, en, wat hier niet staat, ze

zet kapitaal in kapitaal om, in *meer* kapitaal, ze voegt meerwaarde bij het kapitaal.

Voegen we nog het volgende belangrijke citaat toe ..."want wat het kapitaal als kapitaal (dus de kapitalist als kapitalist) wil produceren, is noch onmiddellijk gebruikswaarde voor de eigen consumptie, noch waar om ze eerst in geld en later in gebruikswaarde om te zetten. Zijn doel is de *verrijking*, de *Verwertung des Wertes*, zijn *vergroting*, dus het behouden van de oude waarde en het scheppen van meerwaarde. En dit *specifiek produkt* van het kapitalistische productieproces bereikt het slechts in de ruil met de arbeid, die daarom *produktieve arbeid* genoemd wordt" (MEW 26.1 blz. 375).

3.3. Hoewel Marx zegt dat de arbeid bestemd voor de productie van een waar nuttige arbeid moet zijn, een gebruikswaarde moet produceren, en dat "alleen de arbeid, die zich in een waar, dus in een gebruikswaarde presenteert" (MEW 26.1. blz. 376), in aanmerking komt om met het kapitaal geruild te worden, trekken we deze "evidente vooropzetting" (zo zegt Marx) toch in twijfel en wel op basis van Marx' eigen gedachtengang over produktieve arbeid. We moeten namelijk op het *principe* acht slaan.

Marx schrijft immers direct: "Maar het is niet dit concreet kenmerk van de arbeid, haar gebruikswaarde als dusdanig - dat ze dus bijvoorbeeld kleermakersarbeid, schoenmakersarbeid, spinnen, weven, enz. is -, dat haar specifieke gebruikswaarde voor het kapitaal vormt, ze dus tot produktieve arbeid in het systeem van de kapitalistische productie stempelt" (MEW 26.1. blz. 376). "Uit wat voorafgaat blijkt dat *produktieve* arbeid een bepaling van de arbeid is die vooreerst (6) niets te maken heeft met de *bepaalde inhoud* van de arbeid, met zijn bijzondere nuttigheid of met de specifieke gebruikswaarde, waarin hij zich presenteert" (MEW 26.1 blz. 376).

Marx heeft het in het voorlaatste citaat over *de gebruikswaarde voor het kapitaal*. Als we hem letterlijk begrijpen (waartoe we verplicht zijn), betekent de uitdrukking dat het enige *nut* dat principieel van tel is in het kapitalisme het nut is in functie van de productie van *meerwaarde*.

Het valt op dat Marx er niet in slaagt - maar vanuit de reddingsoperatie van het kapitaal dat ook niet wenst - de scheiding te handhaven tussen, enerzijds, de gebruikswaarde en de arbeid die in dienst van het kapitaal staan, en, anderzijds, de gebruikswaarde en de arbeid die in dienst van de bevrediging van de

behoefden staan (schoenen, kleren, enz.). Hij schakelt beide gelijk. Dat doet hij ook in *Het Kapitaal* deel 1, waarin hij vertrekt van *gebruikswaarde* in de gebruikelijke zin, maar, *ongemerkt en zonder het te signaleren*, overschakelt op gebruikswaarden *voor het kapitaal*.

3.4. Verhelderend is dat voor Marx dezelfde arbeid zowel *productief* als *onproductief* kan zijn (MEW 26.1 blz. 377). Dat volgt logisch uit het voorgaande. Milton die voor vijf pond *Paradise Lost* schreef, zegt Marx, was onproductief. De bediende die fabrieksarbeid voor zijn boekhandelaar levert, is echter een productieve arbeider. Het juiste gezichtspunt is inderdaad dit van de *meerwaardeproductie*. Het produkt van de bediende schept meerwaarde. Een zangeres die haar eigen gezang verkoopt, is onproductief. Als ze echter door een directeur geëngageerd wordt, is ze een productieve arbeidster, want ze produceert kapitaal (MEW 26.1 blz. 377).

3.5. Het is dus ook niet het *materiële* resultaat dat telt. De productieve arbeid heeft op zich niets te zien met het totstandkomen van een materieel goed. Het gaat immers om de *meerwaarde*. Natuurlijk heeft in een zekere zin de operazangeres een materieel werk tot stand gebracht, dat echter onmiddellijk nog slechts als, herinnering voortbestaat. Ze beschikt hiervoor niet eens over produktiemiddelen. Toch creëert ze meerwaarde, als ze namelijk in dienstverband werkt (7). Materieel of niet - de productieve arbeid in het kapitalisme brengt in principe geen nuttige dingen voort, tenzij dan nuttige dingen *voor het kapitaal* (8).

4. Drie doel-middelverdraaiingen

In *Het Kapitaal*, deel 1, komt Marx tot het diepste inzicht in wat het kapitaal is. Hier beschrijft hij het kapitalisme uitdrukkelijk als de drie bij elkaar horende doel-middelverdraaiingen, die we hoger vermeld hebben.

4.1. Marx bespreekt eerst de omkering van de ruilwaarde en de gebruikswaarde - in het kapitalisme. Hij plaatst zich direct binnen de kapitalistische maatschappijformatie, die, zegt hij, een enorme accumulatie van waren is. Elke waar incorporeert de twee types van waarde.

De waar is vooreerst (*zunûchst*) een ding dat voor de behoeftenbevrediging bestemd is. Dat de behoeften van de mens, zegt Marx, de maag of de verbeel-

ding tot oorsprong hebben, verandert niets aan de zaak. Het object kan de behoeften direct of langs een omweg - als het een produktiemiddel is - bevredigen. We begrijpen dat Marx de gebruikswaarde opvat als iets wat behoeften moet bevredigen en dat de gebruikswaarde van een produktiemiddel dus *afgeleid* is, zoals de theoretici van de kapitalistische economie eveneens denken, want, inderdaad, een produktiemiddel zou zijn belang moeten ontlenen aan het feit dat het uiteindelijk tot de behoeftenbevrediging bijdraagt.

Maar Marx stelt toch weinig belang in de gebruikswaarde als iets dat de behoeften van de mensen moet bevredigen. Hij beklemtoont veeleer en eenzijdig het belang van de *produktie* van *ruilwaarden*. De behoeften en de gebruikswaarden zijn volgens hem het effect van de produktie.

Toch heeft Marx gelijk de behoeften van de mensen te verwaarlozen - voor zover hij zich namelijk *binnen* het kapitalisme opstelt (waar dat zo is).

4.2. Twee circulatievormen. Dat de idee van de twee circulatievormen (Waar-Geld-Waar en Geld-Waar-Geld) voor Marx van wezenlijk belang is, blijkt al uit het feit dat de gedachten in een afzonderlijke - korte - afdeling II, *De omzetting van geld in kapitaal* - die slechts uit een enkel hoofdstuk bestaat - uitgedrukt wordt. De afdeling bekleedt een sleutelfunctie in *Het Kapitaal*. We wonen hier het ontstaan van het kapitaal als kapitaal bij.

"Wanneer we afzien van de materiële inhoud van de warencirculatie, van de ruil van de verschillende gebruikswaarden, en wanneer we slechts de economische vormen beschouwen die door dit proces ontstaan, dan zien we als eindprodukt het geld. Dit eindprodukt van de warencirculatie is de eerste verschijningsvorm van het kapitaal" (9) (blz. 91). Het geld moet kapitaal worden. Dat gebeurt in een specifieke circulatievorm. "Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk [zunAchst (10)] slechts door het verschil in hun vorm van circulatie" (blz. 91).

Marx beschrijft vooreerst de circulatievorm W-G-W, die zonder enige twijfel aan het kapitalisme voorafgaat, als geld reeds circuleert en er reeds ruilhandel bestaat. Marx spreekt van de *onmiddellijke* vorm van de circulatie van de waren W-G-W, die een omzetting van waar en geld en heromzetting van geld in waar is, verkopen om te kopen. Naast deze vorm bestaat de vorm G-W-G, omzetting van geld in waar en heromzetting van waar in geld, kopen om te verkopen.

"Geld dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal" (blz. 91). Het kapitalisme bestaat blijkbaar in de circulatievorm G-W-G zelf, en is daar te vinden waar het geld bij voorbaat - volgens zijn bestemming - deze functie verkrijgt.

Het doel van deze tweede circulatievorm is naar het geld terug te keren. Dat is slechts niet zinloos als de tweede G groter is dan de eerste, wat Marx aangeeft door van G' (dit is, G plus delta G) te spreken. De onmiddellijke of eenvoudige circulatie (die ten onrechte circulatie genoemd wordt, vermits in feite niets circuleert) begint met een verkoop en eindigt met een koop. Geld is slechts middel om een "ding" in handen te krijgen, waarnaar behoefte bestaat, en dat gebeurt door een tegenprestatie die in de eerste W aangegeven wordt. Geld is tussenschakel. De kringloop eindigt met de koop, en hiermee is de circulatie afgesloten. Het is duidelijk dat een nieuwe circulatie kan beginnen, maar die onderhoudt met de voorgaande circulatie(s) geen logisch verband. Het gaat om de consumptie, om de behoeftenbevrediging, om de gebruikswaarde, die hier doel is (blz. 93).

"De kringloop G-W-G daarentegen gaat uit van het geld en komt ten slotte bij het geld terug. De voornaamste drijfveer, het uiteindelijke doel, is hier dus de ruilwaarde zelf" (blz. 93).

Hier is wel sprake van een echte circulatie, die anders dan in de onmiddellijke warencirculatie, naar haar uitgangspunt terugkeert. Let wel dat Marx - en dit in een zeer belangrijke context - niet bang is van een *motief*, van een *doel* (een bedoeling), van een *drijfveer* te spreken. De term *verrijking* of *verrijkingensdrift* verwijst naar de menselijke subjectiviteit. En inderdaad we zullen uiteindelijk moeten erkennen dat in de logica van Marx zelf de *menselijke subjectiviteit* onmogelijk te elimineren valt en veeleer in de definitie van het kapitalisme zelf geïncorporeerd moet worden (11).

In de enkelvoudige warencirculatie - enkelvoudig omdat er slechts een enkele beweging is, die niet terugkeert, die dus geen cirkel is - zijn de beide extremen waren, verschillende gebruikswaarden. En het is het onderscheid der waren dat men op het oog heeft. In G-W-G echter viseert men niet echt een waar. G wordt G, of beter, G' - dat lijkt het enige gebeuren te zijn.

"Deze vermeerdering of dit overschot op de oorspronkelijke waarde noem ik - meerwaarde (Mehrwert, surplus value)" (blz. 94).

Voor de eerste keer - in zijn hoofdwerk - gebruikt Marx hier het woord *meerwaarde*. Het wijst nog eens op het extreme belang van de tweede *Abschnitt*. De meerwaarde ontstaat in de G-W-G-circulatievorm - niet in de enkelvoudige warencirculatie. De oorspronkelijke voorgeschoten waarde blijft niet alleen behouden, zegt Marx, maar in de circulatie verandert zij haar waardegrootte "voegt een meerwaarde toe of *verwertet sich*" (blz. 94). Voor de eerste keer ook gebruikt Marx het - dynamische - concept *sich verwerten*.

Marx weet natuurlijk dat ook in de W-G-W-circulatie de beide waren kwantitatief kunnen verschillen (en natuurlijk ook altijd kwalitatief). De boer kan zijn koren onder of boven de waarde verkopen. En hij kan uitgebuit worden. Dat is echter bijkomstig voor het begrip van de enkelvoudige ruilverhouding. Het is echter essentieel dat in de tweede circulatievorm de tweede G groter is dan de eerste - anders wordt de beweging zinloos. Als men verkoopt om te kopen (W-G-W), zegt Marx, ligt het doel en de maat van de beweging, van het proces, in de consumptie, in de bevrediging van een behoefte. Hij gaat verder: "Bij de koop om te verkopen daarentegen zijn begin en einde hetzelfde: geld, ruilwaarde; en daardoor alleen al kent de beweging geen einde" (blz. 95).

Het kapitalisme is dus een eindeloze, rusteloze beweging, een onophoudend *proces*, *Verwertung des Werts*. De behoefte van de *Verwertung des Werts* is onbegrensd, ze begint steeds opnieuw, omdat ze alleen in de vermeerdering belangstelt, niet in een of andere inhoud. Het einde van elke afzonderlijke kringloop vormt van zelfde aanvang van een nieuwe kringloop (blz. 95).

"De eenvoudige warencirculatie - verkopen om te kopen - dient als middel tot een einddoel, dat buiten de circulatie ligt: de toeigening van gebruikswaarde, de bevrediging van behoeften. De circulatie van het geld als kapitaal is daarentegen doel op zichzelf, want de vermeerdering binnen deze steeds hernieuwde beweging. De beweging van het kapitaal is derhalve onbeperkt" (blz. 95).

Marx verwijst in een nota (blz. 95-96) naar Aristoteles' chrematistiek, de kunst om geld te maken. Aristoteles stelt in zijn *Politiek* dezelfde eindeloosheid en doelloosheid van de beweging vast. Het gaat om absolute verrijking, verrijking die zichzelf doel is. In dezelfde zin kenmerkt Marx de kapitalistische warencirculatie: "Als bewuste vertegenwoordiger [Trager] van deze beweging wordt de geldbezitter kapitalist ... De objectieve inhoud van deze circulatie - de waardevermeerdering - is zijn subjectief doel en slechts voor

zover de groeiende toeëigening van abstracte rijkdom de enige motiverende kracht van zijn handelingen is, vervult hij de functie van kapitalist, van verpersoonlijkt, met wil en bewustzijn uitgerust kapitaal. Daarom moet men de gebruikswaarde nooit beschouwen als het direkte doel van de kapitalist, evenmin is de winst van de afzonderlijke transactie zijn doel, maar de onafgebroken beweging van het maken van winst. Deze drift naar absolute verrijking, deze hartstochtelijke jacht op waarde, heeft de kapitalist met de schatvergaarder gemeen; maar terwijl de schatvergaarder slechts de dwaze kapitalist is, is de kapitalist de rationele schatvergaarder" (blz. 96-97).

Het kapitaal is *Verwertung* als *Selbstverwertung*. Het is de beweging van de meerwaarde naar meer meerwaarde, eindeloos, omdat het doel van de beweging de beweging zelf is. Elk extern doel - zoals in de circulatievorm W-G-W - is verdwenen, bestaat slechts - zoals de waar in de cyclus - als voorwendsel, als noodzakelijke voorwaarde. Het kapitaal is, zegt Marx, een *prozessierende, sich selbst bewegende Substanz*, voor dewelke de waren louter vormen zijn (blz. 98), de waarde wordt dus *prozessierender Prozess, prozessierendes Geld* en als zodanig kapitaal (blz. 98).

4.3. Twee soorten arbeid

De derde omkering, die de arbeid betreft, is even fundamenteel als de omkering van de circulatievorm.

De arbeid in het kapitalisme is zuiver middel in dienst van het geld, van de ruilwaarde. Het kapitalisme kan G slechts in G' transformeren op voorwaarde dat het de arbeid vervormt. De meerwaarde steunt fundamenteel op deze wijziging van de zin van de arbeid.

Marx onderscheidt enerzijds de concrete, nuttige arbeid die passende gebruikswaarden schept en anderzijds de abstracte arbeid die zuiver verbruik van menselijke energie is, die onverschillige arbeid is, het verbruik van een energie die verregaand bij iedereen dezelfde is, reden waarom Marx de abstracte arbeid ook maatschappelijke arbeid noemt. De abstracte arbeid is het steunpunt voor de creatie van meerwaarde. Deze reductie van de menselijke arbeid tot abstractie arbeid constitueert de ziel van het kapitalisme. Maar de reductie is zelf niets anders dan de omkering van de normale verhoudingen tussen doel en middel, hier bekeken vanuit de arbeid. Voor ons impliceert de

reductie van de arbeid tot een abstracte en louter fysiologische prestatie de perversie van alle produktieve en sociale verhoudingen.

De kern van het kapitalisme is niet de loonarbeid en evenmin het feit dat het niet-betaalde arbeid veronderstelt. Het kapitalisme is veeleer het feit dat de arbeid meerarbeid creëert door middel van de degradatie van de arbeid tot abstracte en louter fysiologische arbeid, wat de genoemde omkering van doel en middel meebrengt. Het is zeker dat de scheiding van de arbeider van zijn produktiemiddelen daarbij een historische en effectieve voorwaarde is om de arbeider te dwingen zich aan dergelijke arbeid over te leveren.

Herinneren we aan een uitspraak van Marx zelf over zijn arbeidsconceptie: "Het beste van mijn boek is 1. (daarop berust *alle* begrip van de feiten) het reeds onmiddellijk in het Eerste Hoofdstuk beklemtoonde *dubbel karakter van de arbeid*, al naargelang hij zich in gebruikswaarde of ruilwaarde laat uitdrukken" ... (MEW 31 blz. 326, brief van Marx aan Engels van 24 augustus 1867).

Inderdaad geen enkele maatschappijformatie buiten de kapitalistische heeft het "gepresteerd" de arbeid tot louter abstract-fysiologische arbeid te reduceren, van deze gereduceerde arbeid het dominerende kenmerk van de maatschappij te maken.

5. *Marx II de spelbreker*

Het is absoluut noodzakelijk ervoor te zorgen dat het inzicht in de lectuur van het kapitalisme als *produceren om te produceren* niet verloren gaat door de infiltratie van dialectische gedachtengangen. Daarom als laatste punt deze korte uiteenzetting van wat *dialectiek is*.

5.1. Wat is de bedoeling van de dialectiek? De dialectiek moet erover waken dat de geschiedenis de gewenste richting uitgaat, concreet, dat het kapitalisme noodzakelijkerwijs in het socialisme uitmondt. De vastgestelde contradicties en spanningen moeten aanvaardbaar gemaakt worden. Ze moeten met elkaar verzoend worden. Het effect moet de harmonie van alles met alles zijn. De tegenstellingen moeten verzoend worden. Men moet ze aanvaarden, maar zo dat men het risico vermijdt dat ze de geschiedenis doen uiteenspatten.

Rudolf Boehm heeft aangetoond hoe men de dialectische relatie tussen kapitalisme en socialisme moet begrijpen. Hij schrijft: *geen kapitalisme zonder socialisme, geen socialisme zonder kapitalisme*. De beide formules samen zijn de dialectiek in de praktijk. Wat is bedoeld? Dat het kapitalisme de noodzakelijke voorwaarde van het socialisme is. Anders gezegd dat het kapitalisme noodzakelijke doorgangsfase, noodzakelijke overgangsfase naar een socialistische maatschappij is, via de ontwikkeling van de produktieve krachten. Maar tegelijk dat het kapitalisme *niet zonder* het socialisme kan zijn, wat betekent dat het kapitalisme noodzakelijk in het socialisme overloopt, er noodzakelijk uit volgt. Als het kapitalisme eenmaal bestaat, bestaat bijgevolg noodzakelijk het socialisme - natuurlijk wel met een tijdsinterval tussen beide. In feite vloeit het ene op zulke wijze in het andere over dat men zelfs moeilijk nog het verschil tussen beide ziet. De bemiddeling is ons ondertussen *bekend* - ze is de *ontwikkeling van de produktieve krachten*. Om dialectisch te zijn, moet de bemiddeling zo geaard zijn dat er geen verschil meer is tussen kapitalisme en socialisme. De bemiddeling, de bemiddelende term, moet zelf elk der beide uitersten zijn, die om deze reden ophouden onderscheiden te zijn. De dialectiek maakt zo van de gehele werkelijkheid een enkele reusachtige Zaak, een enkel systeem waarbij alles met alles, via noodzakelijke stappen, verbonden is. Er is een enkele wetmatigheid, die alles één maakt.

5.2. Kijken we toe hoe de dialectiek in concreto werkzaam is. Hoe gebruikt Marx het woord *zunächst*? We geven enkele voorbeelden (uit het stuk *Productie en onproduktieve arbeid*): "De productiviteit van het kapitaal bestaat *zunächst* ... in de dwang tot meerarbeid". "Uit wat voorafgaat blijkt dat de *produktieve arbeid* een bepaling van de arbeid is die *zunächst* niets te maken heeft met de *bepaalde inhoud* van de arbeid, met zijn bijzonder nut of met de specifieke gebruikswaarde, waarin hij zich presenteert" (MEW 26.1 blz. 376). En in *Het Kapitaal* kan men lezen: "Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk [= *zunächst*] slechts door het verschil in hun vorm van circulatie" (blz. 91).

Het werk van Marx wemelt van *zunächsts*. Wat wil dat zeggen? *Zunächst* betekent blijkbaar: aanvankelijk is er iets, maar per slot van rekening is het (hetzelfde en toch) iets anders. Chronologisch kan dat min of meer kloppen. Het kapitaal wordt eerst als meerarbeid bepaald, maar het proces houdt daarbij niet op - wat niet betekent dat de meerarbeid nu geëlimineerd wordt. De

arbeid heeft *vooreerst* niets te maken met een of andere bepaalde inhoud, maar uiteindelijk krijgt hij er wel een -. zo denkt Marx. Het geld en het kapitaal onderscheiden zich vooreerst, maar het onderscheid wordt ontwikkeld, enz. Marx bedoelt iets fundamenteels. *Zunachst* is een dialectische term. Hij duidt aan dat wat vooreerst gebeurt, zich uiteindelijk in iets anders omzet, maar dat dit andere om zo te zeggen toch van meet af aan aanwezig was. De chronologie is niet enkel chronologie, ze is ontologie. De term *vooreerst* spreekt zich uit over de noodzakelijke gang van de geschiedenis, van het kapitalisme.

5.3. Door middel van de begrippen *noodzakelijke voorwaarde*, en *de zaak zelf* kunnen we dit dialectisch misbruik ontmaskeren. Wat zegt Marx in de voorbeelden? Hij zegt dat het kapitalisme niet zonder meerarbeid kan bestaan, dat de meerarbeid chronologisch het kapitalisme voorafgaat. Uit deze chronologische presentatie besluit Marx ten onrechte dat in een zekere zin het kapitalisme reeds in de meerarbeid aan het werk is en zodanig dat het er ooit (en noodzakelijk) moest uit ontspringen. In feite heeft hij enkel en alleen *aangetoond dat er geen kapitalisme is zonder meerarbeid* (maar niet het *omgekeerde dat er geen meerarbeid zonder kapitalisme bestaat*).

Dezelfde relatie betreft de verhouding tussen geld en kapitaal. Het geld bestond reeds vóór de komst van het kapitalisme. Het kapitalisme gebruikte het geld als noodzakelijke voorwaarde voor zijn ontwikkeling. Maar de conclusie volgt niet: dat daar waar het geld bestaat, het kapitalisme niet op zich zal laten wachten. Trouwens, het is Marx zelf die voorbeelden van het tegendeel geeft.

Door de gelijkschakeling of de identificatie van de *voorwaarden* en *de zaak zelf* moet Marx als het ware ondanks hemzelf het kapitalisme begrijpen als in het geheim aan het werk overal daar waar er minstens sprake kan zijn van een *of* andere *conditie* - de meerarbeid, de ruil, het geld, de arbeidsdeling. Wat "binnen" is, moet "naar buiten komen". Evenwel, we betwijfelen of *de zaak zelf* "binnen" is. Marx slaagt er wel in te tonen dat er *voorwaarden* zijn (onder andere historische en chronologische voorwaarden). Maar niets meer. Marx ziet wel dat de produktie van meerwaarde in principe niets met de nuttige inhoud van de arbeid te maken heeft, maar, in het kader van zijn geloof in het kapitalisme en van zijn historische zending, heeft hij de *dialectiek van de "zunachsts"* nodig.

5.4. Andere fonnules met dezelfde betekenis zijn: *op zich, in intentie, naar zijn bestemming*. "Zijn resultaat, zijn produkt, is schepping van *meerwaarde* voor het kapitaal en dus feitelijke *omzetting* van geld of waar in kapitaal, wat ze vòôr het produktieproces slechts in intentie, op zich, volgens bestemming zijn" (MEW 26.1 blz. 375). "Geld, dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal" (*Het Kapitaal*, blz. 91). De betekenis is steeds dat er *voorwaarden* bestaan, die effectief (op zich, in intentie, potentieel, essentieel, of volgens bestemming) reeds *de zaak zelf* zijn. De potentialiteit of de mogelijkheid waarover Marx hier spreekt, is het wezen zelf, is *de zaak zelf*. Ze is geen onschuldige Vrije mogelijkheid, neen, ze leidt *met noodzaak* naar de zaak zelf.

Marx meent dus dat er daar waar er geld, waar er ruil, waar er arbeidsdeling is, waar er klassentegenstellingen zijn, enz. - die *condities* van het kapitalisme zijn - het kapitaal in de grond, in het hart, in de ziel, dit is, in wezen, reeds present is. Vroeg of laat moet het aan de oppervlakte verschijnen. We zouden menen dat zelfs, volgens de vooropzettingen van Marx zelf, moeilijk te begrijpen valt waarom dat niet *direct* zo zou zijn.

5.5. Er dringt zich een verduidelijking van ons eigen standpunt op - om een eventuele opwerping te counteren. We denken namelijk dat *het geheel van de voorwaarden* nog niet toelaat *de zaak zelf te begrijpen*. Hiervoor is namelijk nodig dat ze met elkaar verbonden worden en dat we deze *band*, deze relatie, begrijpen. Ze constitueren een geheel, een betekenis, een structuur, een Gestalt. Zo doet het begrip *veralgemening* het niet omdat het blijkbaar insinueert dat de verzameling van al de elementen voldoende is opdat het kapitalisme (of elke andere maatschappijformatie) zich zou voordoen. Zou het kapitalisme zich dus installeren zodra al de waren geruild worden, zodra ook de arbeidskracht een waar geworden is? Waarom zou dergelijke puur kwantitatieve zaak reeds *de zaak zelf* zijn? We moeten immers de *band* begrijpen die de voorwaarden verenigt - wat trouwens impliceert dat men reeds van kapitalisme kan spreken (zoals Marx doet) lang voordat de veralgemening reëel geworden is.

5.6. Onder de leiding van Marx begrijpen we die band als de *verrijking*, als de drift tot verrijking, als de *produktie ter wille van de produktie*. Men kan onmogelijk van dat element abstractie maken, het blijft het *onverklaarde* als

men poogt het kapitalisme te denken vanuit de dialectiek of vanuit de idee van de veralgemeende ruil. De veralgemeende ruil of de veralgemeende loonarbeid of het systeem van de loonarbeid leiden niet noodzakelijk tot accumulatie in de zin van *produceren om te produceren*. Ze zijn alleen *condities*, en niet *de zaak zelf*. Trouwens niemand beter dan Marx zelf heeft het verschil begrepen tussen de ontstaanscondities en de bestaanscondities van een zaak enerzijds, en die zaak zelf, anderzijds. Maar ter wille van zijn geloof in een noodzakelijke gang van de geschiedenis, waarvoor de dialectiek de waarborg moet bieden, heeft Marx zich van de mogelijkheid beroofd om ten volle het genoemde onderscheid te honoreren.

6. Besluit

Als we de *doel-middelverdraaiing* van het *produceren om te produceren* als de kern van het kapitaal opvatten, levert dat een aantal onvermoede perspectieven op. Zo krijgen we oog voor het feit dat het de *mens* is die de geschiedenis maakt - en dit vanuit *motieven*. Marx zelf spreekt van *verrijkingsdrang*. Achter deze drift echter verbergt zich het motief van onze moderne en post-moderne tijd, oneindige en algehele ontplooiing van alle menselijke en natuurlijke mogelijkheden (12). Zinvolle arbeid en het uitzicht op een zinvol menselijk leven laten het daarbij meer en meer afweten. Als we het kapitalisme willen bekampen, moeten we daarom deze *doel-middelverdraaiing* te lijf gaan (13). We moeten dus de zich steeds meer doorzettende perversie op haar beurt *omdraaien*. De analyse van Marx 1 leert ons ons *geloof* in het kapitalisme op te geven. Ze leert ons dat we weinig of niets van de ontwikkeling van de produktiekrachten kunnen verwachten, dat het kapitalisme niet *uiteeraard* de juiste en de goede dingen doet, dat het de hangende problemen juist niet oplost, dat het onophoudelijk zijn inspanningen laat gaan naar zaken die moeten opbrengen, en niet naar zaken die vanuit een maatschappelijk oogpunt wenselijk zijn, enzovoort. Het gaat om het *principe* - dat zich natuurlijk meer en meer uitwerkt. We moeten niet in twijfel trekken dat de kapitalistische produktiekracht in zekere opzichten, in zekere mate, in bepaalde periodes, enzovoort, een aantal goede dingen meegebracht heeft. Maar helaas, het is alles van omkering, van verdraaiing, doordrongen. We mogen trouwens niet vergeten dat in een zekere zin reeds altijd tegenwerkende krachten - hoofdzakelijk vanuit de arbeidersbewegingen - de perversie bestreden hebben - wat tot zekere positieve resultaten geleid heeft.

We moeten dus ons geloof opgeven in de vrije concurrentie, in de Vrije onderneming, in de vrije markt - als *idealen*. We moeten ons *geloof* in de *ontwikkeling*, in de *groei* van de economie, als uiteraard goede zaken, laten schieten. Want ze zijn principieel *verdraaid*, ze staan niet borg voor de toename van interessante en nuttige dingen en voor de aanpak en oplossing van de belangrijke problemen (denk aan de milieuproblematiek, aan de werkloosheid, aan de armoede en onderontwikkeling in de wereld, enzovoort). We moeten daarom ijveren voor een werkelijke *economische politiek*, en ons niet beperken tot een economische politiek die niet meer wil zijn dan het creëren van het meest gunstige kader voor het vrije initiatief. Niet dat we op een allesbepalende planning uit zijn. Maar we mogen niet terugschrikken voor het opleggen aan de economie van wezenlijke doelstellingen. Pas *nadat* de doelstellingen in een democratisch proces opgehelderd en opgelegd zijn geworden, kan men het marktmechanisme zijn werk laten doen (het zorgt dan wel voor een hoge graad van efficiëntie).

Misschien is een goede term voor een politiek die logisch volgt uit de typering van het kapitaal als *produceren om te produceren revolutionair reformisme* (de term is van Luc Vanneste in zijn artikel in *Kritiek* 26). De term *reformisme* wijst erop dat het mogelijk moet zijn de kapitalistische doelmiddelverdraaiing *stuksgewijs* aan te pakken. Het geloof in de gang van de geschiedenis heeft immers afgedaan als we beseffen dat het kapitalisme fundamenteel een perversie is en geen noodzakelijke doorgangsfase naar het socialisme. Het is duidelijk dat aan de idee van een noodzakelijke geschiedenis nog meer gekoppeld is (dat moet worden afgewezen): de idee van het afsterven van de staat, en dus de blindheid van Marx voor de politiek (bedoeld is voor een zekere zelfstandigheid van de politiek), de gedachte van een toekomstige machtvrije maatschappij, de idee dat de ("ideologische") bovenbouw uiteindelijk moet verdwijnen, of anders gezegd, de idee dat (minstens in laatste instantie - Althusser) de *economie* bepalend is, enzovoort. Het geloof in een definitieve oplossing voor de geschiedenis houdt ook een verzet in tegen wat we een *conflictuele democratie* zouden noemen, waarin strijd kan worden geleverd die niet ontaardt in brutaal geweld, een democratie die de idee van een totale (eind)harmonie opgegeven heeft, hoewel daarom nog niet het geloof in een substantiële lotsverbetering van de mensen. Dat voor dit alles een macht opgebouwd moet worden, is duidelijk. De belangrijkste voorwaarde voor het totstandkomen van deze macht is echter dat *wij zelf* het steunende motief van het kapitalisme, in feite van de moderniteit, de idee van de afgehele, oneindige, ontplooiing, opgeven.

Noten

- (1) In ons essay W. Coolsaet, *Producers om te produceren. Hef kapitalisme en de ontwikkeling van de produktieve krachten volgens Marx*, afzonderlijke uitgave van KRITIEK, 1982. Het essay verschijnt in een tweede herziene druk in januari 1996 als KRITIEK nr. 28, een gezamenlijke uitgave van het genootschap 'Kritiek' en IMAVO vzw. In deze bijdrage voor het VMT geven we enkele gedachten van dit essay weer. Op een aantal zaken kunnen we spijtig genoeg niet meer dan zinspelen (bijvoorbeeld op Marx' eigen opvatting van arbeid).
- (2) Onze lectuur van Marx is sterk beïnvloed door die van Rudolf Boehm in zijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd*. Onze taak in *Producers om te produceren* heeft er vooral in bestaan deze visie uit te werken, en vooral, ze te doen aanslaan door te waarschuwen voor de tegenwerkende motieven bij Marx zelf.
- (3) We kunnen niet ingaan op het feit dat deze doel-middelverdraaiing hoort in een trits van verdraaiingen, *economie*, *technologie* en *wetenschap*, met als "hoogste" de doel-middelverdraaiing van het weten zelf, dat *weten ter wille van het weten* is. Marx gaat niet in op die verstrengelingen.
- (4) In onze tekst zegt Marx nog *arbeidsvermogen*. In *Het kapitaal*, deel 1, schrijft hij *arbeidskracht*.
- (5) *In intentie, op zich, volgens bestemming, naar mogelijkheid*, enz., zijn dialectische termen die, zoals *vooreerst (zundchs)* - waarover straks - een gunstige ontknoping van iets dat vooreerst letterlijk van een andere aard is, laten verhoppen. De term *vooreerst* - een technische term die voortdurend terugkeert - doet nog een andere duiding verwachten dan de direct bedoelde. De principiële betekenis van dit begrip is aan de aandacht van de Nederlandse vertaler van *Het Kapitaal* ontsnapt, vermits hij nu eens met *vooreerst*, dan weer met *aanvankelijk*, vervolgens met *in den beginne*, enzovoort, verstaakt. De term leidt tot misvattingen. Marx steekt zich achter bepaalde dialectische termen weg om zijn geloof in het kapitaal te kunnen handhaven. De term *vooreerst* insinueert: het kapitaal is vooreerst iets, maar in feite tegelijk reeds iets anders, waarin het noodzakelijkerwijs overgaat. We gaan straks op deze dialectische termen in.

Dat is de gesignaleerde dialectische term.

Dat de *materialiteit* van de productie een interessante voorwaarde kan zijn, is evident. Maar het gaat om het principe.

Vele commentatoren van Marx hebben heel wat aandacht besteed aan de analyse van de relaties tussen de meerwaarde en de materiële productie. Het is waar dat Marx zelf veel belang hecht aan de materiele kant van de productie. We hebben echter geleerd dat produktieve arbeid *meerwaarde* creëert, en dat deze creatie in principe op een verdraaiing neerkomt - er is geen noodzakelijke schakel met gebruikswaarden. Kortom, nagaan wat allemaal produktief of niet-produktief kan worden genoemd, is futiel. De

commentatoren van Marx en Marx zelf menen blijkbaar dat het kapitalisme gelegiti-meerd kan worden doordat het een massa *nuttige* materiële produkten voortbrengt. Niets is minder waar. We kunnen niet onze hoop op het kapitaal stellen.

We citeren uit de Nederlandse vertaling van L. Lipschits, *Het kapitaal, een kritische beschouwing over de economie*, deel t, W. de Haan, Bussum, 1972.

Ook *Het Kapitaal*, deel 1, maakt van dialectiek gebruik. De opbouw is trouwens zonder meer dialectisch. Straks gebruikt Marx nog een andere dialectische term: *naar bestemming*.

Of de circulatie nu met bewustzijn of *bewusstlos* gebeurt, zoals Marx soms zegt, is niet zeer belangrijk, te meer daar wat Marx over deze *bewusteloosheid* vertelt, over datgene wat achter de rug van de (bewuste) mens gebeurt, zeer onduidelijk en zeer onzeker is en hij het begrip van het *bewusstlose* of van het *im Rücken* ook nooit geëxpliciteerd heeft. In feite bedoelt Marx met het bewustzijn het reflexieve, thematische, heldere, theoretische bewustzijn. En de ontkenning van dat type bewustzijn is niet het bewusteloze of onbewuste, maar het onbereflecteerde, niet-thematische, hoewel beseft, het impliciet aanvaarde of gekende (en voor explicitatie vatbare).

- (12) In feite belijdt ook Marx zelf dit motief. Hij is zelf een groot kampioen van het *burgerlijke* - ideaal van "ontplooiing". Dat ziet men het duidelijkst aan zijn opvattingen over *arbeid*. Marx ijvert niet voor *zinvolle* arbeid in het toekomstige socialisme. Hij komt op voor *vrije activiteit*, die in feite zelf een doel-middelverdraaiing is. Hij koppelt arbeid niet aan de produktie van iets *nuttigs*. Dergelijke *zinvolle* (zo zouden we zeggen) arbeid is volgens Marx nog niet *menselijk*. Menselijk is voor hem pas de *vrijblijvende* ontplooiing, de activering van alle menselijke vermogens als doel op zich. We hebben hier niet de plaats om dit thema uit te werken. We verwijzen ervoor naar ons essay, en ook naar G. Haarscher, *L'ontologie de Marx*, Brussel, 1980 en onze bespreking van dit interessante boek: "Marx en de vrije activiteit" in *Tijdschrift voor diplomatie*, 7, maart 1982.
- (13) We zijn in deze tekst ook niet ingegaan op de *arbeidswaardeleer* van Marx. Meer en meer wordt het inzicht algemeen dat hij, strikt economisch beschouwd, niet houdbaar is. Ik meen trouwens dat ook de *uitbuiting* moet worden gezien vanuit de *doel-middelverdraaiing* en niet omgekeerd (vgl. mijn tekst "Staat of valt het marxisme met de arbeidswaardeleer", *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 3, jg. 16, december 'f982, blz. 46-61).